

РОЛЬ ФОНОВИХ ЗНАНЬ У ШКІЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ОСВІТІ

Світлана Сафарян

Кандидат педагогічних наук, доцент,
кафедра методики мов та літератури,
ІІПО Київського університету імені Бориса Грінченка (УКРАЇНА),
02152, м. Київ, пр. П. Тичини, 17, e-mail: s.lana@ukr.net

UDC: 373.5.016:82.0

ABSTRACT

Safaryan Svitlana. *The role of Background Knowledge in School Literary Education.*

The article deals with the role of background knowledge as a mean of advanced learning of a literary work at the World Literature lessons at school, which help to develop moral values, cultural and cognitive interests, reader's appreciation of art. The article proves the necessity for background knowledge use in the implementation of local lore and ethnic culture approaches in World Literature learning, which involve fact-finding of everyday life, traditions, history and artistic culture of people whose literature is being studied. The article distinguishes between the notions of background knowledge and commentary from the philological and methodological points of view. The article defines the place of background knowledge among the building blocks of the World Literature course and gives the examples of using various background knowledge types at the lessons.

Key words: background knowledge; local lore; ethnic and cultural approach; commentary; historical and culturological, biographical, literary background knowledge.

У статті обґрунтовано роль фонових знань як засобу поглибленого вивчення художнього твору на уроках зарубіжної літератури в школі, які сприяють формуванню духовно-ціннісних орієнтацій, культурно-пізнавальних інтересів, художнього смаку особистості учня-читача. Доведено необхідність використання фонових знань у реалізації принципів краєзнавчого та етнокультурологічного підходів у вивченні зарубіжної літератури, які передбачають ознайомлення з побутом, традиціями, історією, художньою культурою народу, література якого вивчається. Розмежовано поняття «фонові знання» та «коментар» з філологічної і методичної точки зору. Визначено місце фонових знань серед структурних елементів навчального курсу зарубіжної літератури та наведено приклади використання різних видів фонових знань на уроках.

Ключові слова: фонові знання, краєзнавчий, етнокультурологічний підхід, коментар, історико-культурологічні, біографічні, літературознавчі фонові знання.

Одним із найголовніших завдань сучасної школи, як зазначає проф. О. Ісаєва, є «Формування грамотного, естетично розвинутого та творчого читача, що відчуває радість відкриття від спілкування з художнім твором, здатного до емпатії, спроможного «побачити» те, що сховано за словами і фразами...» [3, с. 41]. Вирішувати це безперечно складне завдання має саме шкільна літературна освіта. Над його

розв'язанням працюють вчителі української та зарубіжної літератури.

Предмет «зарубіжна література» покликаний сприяти формуванню особистості учня-читача, його духовно-ціннісних орієнтацій, культурно-пізнавальних інтересів, художнього смаку, тобто естетично виховувати такого шанувальника красного письменства, який зможе сприймати художні твори, написані у різні історичні періоди, у лоні різних національно-культурних традицій, у межах різних естетичних парадигм, розуміти діалектичну багатогранність конкретно-історичних і абсолютність загальнолюдських соціокультурних духовних цінностей.

Загальновідомо, що у процесі навчання зарубіжної літератури слід додержуватися певних дидактичних та методичних принципів, які спрямовують літературну освіту і є орієнтирами для вчителя на всіх етапах навчально-виховної роботи. До таких ми, насамперед, відносимо **принципи краснавчого та етнокультурологічного підходів** у вивченні зарубіжної літератури. Успішна їхня реалізація неможлива без засвоєння певного обсягу додаткових знань історичного, культурологічного та літературознавчого характеру. Без належного рівня цих знань, без засвоєння фактів історії культури і розвитку суспільства в цілому, мистецтво, зокрема література, може сприйматися учнями викривлено. Так, незнання античної міфології, біблійних легенд викликає труднощі, наприклад, при сприйнятті учнями лірики О. Пушкіна, балад Ф. Шиллера, творів Б. Шоу, К. Гамсуна та ін. Легендарно-міфологічні пласти, зберігаючи свою реальну й потенційну актуальність протягом тисячоліть, постійно використовуються художньою літературою, яка «видобуває» їх із загальнокультурної пам'яті, для осмислення як універсального, так і конкретного національно-історичного. «При цьому, – підкреслює А. Нямцу, – для забезпечення розпізнання ситуації повинен зберігатися мінімальний комплекс обставин (знаків), який стимулює свідоме сприйняття подієво-семантичних та ціннісних доміант традиційного матеріалу в його нових варіантах (ситуації Едіпа, Антігони, Медеї, Касандри, Юди, Пілата, Дон Жуана, Дон Кіхота, Фауста, Робінзона, Франкенштейна та ін.)»[5, с. 34].

Про які ж знання йдеться? У методичній науці порівняно недавно з'явився новий термін, що дістав назву «**фонові знання**».

Фонові знання (як методичний термін) – це наукові систематичні знання, що мають інформаційно-культурологічний характер, не завжди прямо зв'язані з художнім текстом, проте без них його розуміння неможливе; це знання, які з тих чи тих причин не можна почерпнути з певного художнього тексту, але які в прихованому для

читача (а іноді й для письменника) вигляді в ньому містяться. Глибина сприйняття фонових знань визначається віковими особливостями учнів, рівнем їх розумового і літературного розвитку.

Фонові знання – це ті знання, які повинні бути відомі і читачеві й автору, щоб між ними відбувся діалог (а читання художнього твору – це, як відомо, своєрідний діалог між читачем і автором).

Фонові знання є систематичними, тому що подаються у певній послідовності і взаємозв'язані між собою. Вони також пов'язані з іншими галузями основ наук, що вивчаються у школі. Наприклад, під час вивчення творів класики застосовуються знання з історії, живопису, музики тощо.

Залежність змісту фонових знань від тексту очевидна. Водночас для адекватного сприйняття прочитаного нерідко потрібно збагатити пам'ять учнів відомостями історико-культурологічного плану з того шару ретроінформації, який соціологи називають «масовою культурою». Адже автор відтворює у своєму творі власне світобачення, погоджуючись або сперечаючись зі своїми героями, а водночас і з усіма співвітчизниками стосовно проблем, актуальних для них саме на той час. Природно, що сучасники письменника і без додаткових коментарів розуміли висловлені ним думки, навіть свідомо чи мимоволі завуальовані. Сучасним читачам доводиться щоразу шукати ключі для розшифрування того чи того авторського задуму, поступово збираючи їх до низки фонових знань.

Фонові знання використовуються також для створення образності художнього твору, вони становлять основу літературних аналогій, підтексту, пародій, алегорій, натяків, езопової мови, локального колориту, а також історичної прив'язки тексту. Крім того, фонові знання використовуються для відтворення історичної епохи, адже одне із завдань викладання літератури – показати твір саме у контексті епохи. Слід також ураховувати, що літературний герой часто буває оточений «прошарком» культури, його свідомість не розшифровується, його душа не відкривається читачеві без розуміння його ставлення до мистецтва своєї епохи. У зв'язку з цим велику роль для трактування образів того чи того твору відіграють фонові знання культурологічного характеру (про живопис, музику, літературу певного періоду).

Отже, **країнознавчий і етнокультурологічний принципи** вивчення літератури передбачають ознайомлення з побутом, традиціями, історією народу, література якого вивчається. При цьому таке ознайомлення має носити цільовий характер: потрібно не тільки розповісти

учням про ту чи ту країну, а й дати такі відомості, які допоможуть дітям відкрити для себе художньо-естетичну сутність твору, розкрити зміст художніх образів тощо. Такими відомостями і є фонові знання. Наприклад, щоб учневі став доступним і зрозумілим для сприйняття вірменський героїчний епос «Давид Сасунський», потрібно навести короткі відомості про багатовікову боротьбу вірменського народу за свою свободу, розповісти про те, що слово «Сасунський» походить від назви гірської місцевості Сасун, пояснити, кому присвячена кожна із частин епосу. Таким чином, під час вивчення цього епосу використовуються фонові знання історико-культурологічного характеру, а саме відомості про історичні умови, в яких відбуваються події даного твору, про побут і культуру народу, до якого належать герої твору.

*З методичної точки зору слід розмежовувати такі поняття, як **фонові знання** і **коментар**. Коментар з філологічної точки зору – це жанр дослідження, з методичної – це прийом.* Основна відмінність цих двох понять полягає в тому, що *фонові знання* – це певний обсяг інформації, а *коментар* – це *засіб передачі, спосіб використання цих знань*. Незважаючи на відмінності, ці два терміни тісно взаємозв'язані.

Ієрархічна підпорядкованість фонових знань у структурі навчального курсу зарубіжної літератури читанню й аналізу художнього твору, а також тісний взаємозв'язок між фоновими знаннями та іншими структурними елементами зовсім не передбачають схематизації, одноманітності. Навпаки, відбір фонового матеріалу, вибір різноманітних видів та прийомів навчальної діяльності і форм керівництва цією діяльністю повинні активізувати пізнавальний процес, зробити урок літератури емоційно яскравим, таким, щоб учень запам'ятав його назавжди.

Фонові знання охоплюють дуже широкий і різноманітний за своєю природою обсяг інформації. Тому з їх **класифікацією** виникають певні труднощі. Їх можна частково подолати, розглядаючи фонові знання з різних точок зору.

Так, **за походженням фонові знання** поділяються на: *загально-людські; регіональні; країнознавчі.*

Фонові знання як елементи масової культури поділяються на: *актуальні фонові знання; фонові знання культурної спадщини.*

Останні нестатичні, тому що мова як сукупність засобів виразності постійно змінюється (особливо швидко у лексичному складі), таким чином, синхронні «зрізи» української літературної мови, відображені в описах, проведених через кожні п'ятдесят років, відрізняються один від одного. Теж саме бачимо в актуальній культурі: якщо зістави-

ти сукупність фонових знань, притаманних освіченій людині середини ХІХ ст., із країнознавчими знаннями початку ХХ ст. і в наш час, то всі три «зрізи» матимуть неабиякі розбіжності.

Фонові знання з методичної точки зору можна розділити на декілька видів.

Найбільшу групу фонових знань становлять знання *історико-культурологічного змісту*; сюди можемо віднести історичні відомості про природу, епоху, в межах якої відбуваються події твору, відомості про побут зображеної епохи, її культуру. Кожний художній твір виростає на ґрунті певних історичних умов і відображає ці умови прямо чи опосередковано.

Науковий підхід до літератури – це насамперед історизм у розгляді та тлумаченні художніх творів. «Якщо ми не знатимемо, коли твір складено, не вноситимемо деякої частини історизму в його сприйняття, – він буде художньо втраченим для читача», – писав Д. С. Лихачов [4, с. 93].

У групі знань, що характеризують зображений в певному творі історичний період, можемо виділити *відомості про місце* (місто, село тощо), де відбуваються події, *відомості про географічні, політичні, соціальні та економічні умови тієї доби*.

Поряд з *елементами історичної дійсності* в художній реальності великого значення для глибокого сприйняття художнього твору набувають *відомості про соціальні умови суспільства* (соціальні класи, службова ієрархія, норми життя суспільства тощо), про особливості природного світу.

Більш повно зрозуміти й осмислити художній твір допомагають *відомості про економічні умови даної епохи* (майновий стан, господарство тощо). Доповненням історичних відомостей є *відомості історико-побутового та історико-культурологічного характеру*. До історико-побутових можна віднести відомості про житло, меблі, транспортні засоби, їжу, одяг, назви, яких, як і вони самі, відійшли в небуття разом з кринолінами, робронами, паньйовами, шушунами, венгерками та еполетами.

До знань історико-культурологічного характеру слід віднести *відомості про освіту та науку, традиції і звичаї, мистецтво даної доби, різноманітні фольклорні елементи та звичаї*. Так, збірка «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя не може бути глибоко сприйнятою учнями без знань українських звичаїв, традицій, пісень, приказок, які покладено в основу повістей цієї збірки: звичай колядувати у різдвяну ніч («Ніч перед Різдом»), звичаї, зв'язані зі святом Івана Купала

(«Вечір проти Івана Купала») та ін.

З цієї ж причини не може бути глибоко сприйнятим учнями чи не найпопулярніший у німецькій романтичній поезії вірш Г. Гайне про Лорелей. Потрібно пояснити учням, що в основу вірша покладено легенду про чарівну красуню Лорелей, яка жила на скелі, посеред Рейну. Вона була надзвичайно вродливою і причаровувала рибалок. Як тільки човен наближався до скелі, закохані сміливці гинули в бурхливому вирі. Тому Гайне зробив фольклорний образ Лорелей символом свого фатального кохання, а жорстока муза нещасного поета, як виявляється, мала зовсім інше ім'я.

Учні, читаючи «Пісню про Роланда», звертають увагу на той факт, що граф Роланд, помираючи в Ронсельванській ущелині, лягає на траву лицем до Іспанії і піднімає правицю догори, до неба. Святий архангел Гавриїл бере в нього з руки його рукавичку. Не знаючи лицарського звичаю – повертати своєму сюзерену рукавичку на знак виконаного обов'язку, учні не зможуть правильно сприйняти цей епізод.

Література – вид мистецтва. Всі зміни, що відбуваються в мистецтві, здебільшого однаково відображаються у всіх його видах. Тому для глибокого сприйняття художнього твору потрібно дати школярам уявлення про *особливості живопису, музики тієї доби*, коли він створювався. Наприклад, глибше зрозуміти творчість А. Чехова допоможуть роботи В. Серова, який передав у своїх картинах своєрідність життя 80-х років XIX ст., коли писав Чехов. Краще представити добу Відродження допоможуть роботи Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Рафаеля.

До культурологічних знань слід також віднести *відомості, зв'язані з релігією, міфологією*. Так, вивчення «Майстра і Маргарити» М. Булгакова особливо тісно пов'язане з фоновими знаннями релігійного спрямування. У романі є біблійний сюжет, і для того, щоб сприйняти його, порівняти його вірогідність з Біблією, необхідно мати уявлення про християнство взагалі, про Біблію, про долю Ісуса Христа.

Ці ж знання допоможуть правильному сприйняттю і трактуванню образу юного Голдена Колфілда з повісті Дж. Селінджера «Над прірвою у житті», який шукає і не знаходить відповіді на одвічні питання. Єретично тратуючи Біблію, Голден поважає Ісуса Христа: «Ісус Христос мені імпонує; проте від усієї іншої мури в Біблії я не дуже в захваті», – говорить герой; і далі: «... апостоли... мені страшенно діють на нерви...». Фонові знання про християнство і Біблію допоможуть учням зрозуміти думку автора: існує аналогія між стражданнями Ісуса Христа і трагедією молодих, які шукають свій шлях у житті.

У класичній зарубіжній літературі знайшли своє відображення міфологічні образи, легенди, мотиви, сюжети. Тому такого важливого значення набувають *знання античної і слов'янської міфології*. Читаємо в Пушкіна: «Надгробний камінь, храм Киприди...» (Кіпріда – Афродіта, за назвою присвяченого їй храму на Кіпрі). Читаємо далі: «Лили. Над нею вьється Лель...» (Лель – слов'янський Амур, бог кохання).

І навряд чи буде зрозумілим учням філософський зміст п'єси Б. Шоу «Пігмаліон» без знання античного міфу про скульптора Пігмаліона, який жив на Кіпрі багато віків тому, про його витвір – статую морської богині Галатеї, про силу і могутність кохання, здатного вдихнути життя в камінь. Б. Шоу подає власний, оригінальний, навіть парадоксальний варіант цього міфу. В його п'єсі тема кохання ледве накреслена, основна ж увага зосереджена на силі творчості, на духовному пробудженні людини під впливом мистецтва.

До фонових знань культурологічного характеру можемо віднести і *культурні явища*. Одним з таких явищ є французоманія в Росії ХІХ ст.: «Нет, если б видели мой тюрлорлю атласный» – репліка з комедії «Горе з розуму». «Мова йде про атласну накидку, придбану Наталією Дмитрівною, мабуть, на Кузнецькому мосту. Фривольним французьким слівцем О. Грибоедов у своїй комедії «Лихо з розуму» висміяв не тільки Горич та її співрозмовниць, які теревеняють французькою, не знаючи її як слід... Грибоедовський сарказм полягає в тому, що Н. Д. Горич і княжни Тугоуховські, навіть не підозрюючи цього, розмовляють на вуличному паризькому жаргоні. Паризька дама ніколи б не дозволила собі вжити у світському товаристві фривольне слівце «тюрлорлю», яке означало і приспів старовинної пісеньки, і гітару, під акомпанемент якої вона виконувалася, і шаль, під якою носила гітару вулична співачка і, нарешті, всім доступну дівку» – писав Ю. І. Султанов [6, с. 58].

Окрему групу фонових знань становлять *біографічні відомості*. Сюди слід віднести знання про життєвий шлях автора, про його творчість, світобачення, його суспільно-політичну діяльність. «Сприйняти текст твору як образне відображення дійсності, – підкреслює Т. Г. Браже, – і водночас як вияв духовного життя конкретної людини-письменника – це важливий крок в естетичному розвитку школярів. Тільки сприйнявши художній твір як вираження особистості автора, можна зрозуміти його» [1, с. 70].

Знання про творчість письменника дають нам можливість визначити, до якого саме періоду творчості відноситься даний твір, яке

місце посідає він у творчій спадщині письменника і яке його значення. Так, повість А. Чехова «Дім з мезоніном» відноситься до третього періоду творчості письменника (друга половина 90-х – початок 1900-х рр.). Це період розквіту творчості автора. Письменник ставить, як зазначав М. Теплінський, «важливі соціально-філософські та ідейно-моральні проблеми доби, коли посилюється віра в людину, в її можливість пробудитися до кращого життя» [7, с. 398].

Велике значення для сприйняття твору має світогляд письменника. Авторське «я» завжди присутнє у художньому тексті. Часто один з персонажів є носієм ідей, поглядів автора. Так, у романі Стендаля «Червоне і чорне» знайшли відображення погляди автора на місце особистості у суспільстві. Тривалий час Стендаль захоплювався Наполеоном. У його романі головний герой Жульєн Сорель – син теслі, «геніальний плебей», яким, на думку Стендаля, був і сам Наполеон. Головна мрія Жульєна – зробити кар’єру, «пробити собі дорогу за будь-яку ціну». «Протягом багатьох років не було, здається, в житті Сореля жодної хвилини, коли б він не повторював собі, що Бонапарт, нікому не відомий бідний лейтенант, зробився володарем світу за допомогою тільки своєї шпаги».

Останню групу фонових знань становлять *літературознавчі знання*. Тут можна виокремити *теоретико-літературні, історико-літературні та літературно-критичні відомості*.

До *теоретико-літературних* знань належать відомості про такі поняття, як жанр літературного твору, творчий метод, стиль, композицію, художній образ, гіперболу, порівняння тощо.

До знань *історико-літературного характеру* належать відомості про особливості літературного процесу в період створення даного твору, про історію його написання, про те, в рамках якого літературного напрямку створено цей твір.

Фонові знання звичайно подаються на *вступних заняттях*. «Для адекватної реакції суттєво, щоб фонові знання, які необхідні для глибокого розуміння твору, мали місце до читання художнього твору, а не після. Справа в тому, що естетико-етична інформація, що є в художньому творі, передається і сприймається цілісно, нерозчленовано і обов’язково відразу», – вважають автори книги «Мова і культура» [2, с. 234].

Але фонові знання, зв’язані з відомостями релігійного змісту, відомостями про традиції та звичаї народу, а також пояснення незрозумілих слів, крім тих, що несуть особливе смислове навантаження («тюрлюрлю» – французоманія), можуть бути *представлені у процесі*

аналізу художнього твору.

Фонові знання використовуються також і на **заключних (підсумкових) заняттях**, де плідним буде зіставлення сюжету твору з реальною основою або роздуми про жанр твору.

Класифіковані фонові знання функціонують у певній методичній системі, і у процесі читання та аналізу художнього твору впливають на рівень знань, умінь і навичок учнів, практично перетворюючи їх. Тому фонові знання у взаємозв'язку з іншими структурними елементами навчального предмета літератури, сприяючи вивченню художнього тексту, повинні розглядатися у відповідності з логіко-пізнавальною діяльністю учнів на рівні *методичної системи*: методи і прийоми аналізу художнього тексту – фонові знання – організаційні форми діяльності вчителя і учнів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Браже Т. Г. Искусство анализа художественного произведения / Т. Г. Браже. – Москва : Просвещение, 1971. – 238 с.
2. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – Москва: Рус. яз., 1983. – 269 с.
3. Ісаєва О. О. Організація та розвиток читацької діяльності школярів / О. О. Ісаєва. – Київ : Ленвіт, 2000. – 181 с.
4. Лихачев Д. С. Принцип историзма в изучении литературы / Д. С. Лихачев // Взаимодействие наук при изучении литературы : [сб. статей] / АН СССР, Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом) ; [под ред. А. С. Бушмина]. – Ленинград : Наука, 1981. – С. 89–101.
5. Нямцу А. Є. Легендарно-міфологічна традиція у світовій літературі (теоретичні та історико-літературні аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн», 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / А. Є. Нямцу. – Київ, 1997. – 34 с.
6. Султанов Ю. И. Фамусовская Москва (Материалы к изучению комедии «Горе от ума» А. С. Грибоедова) / Ю. И. Султанов // Всесвіт. літ. в середніх навч. закл. України. – 1998. – № 3. – С. 55–59.
7. Теплинский М. В. История русской литературы XIX века : учеб. пособие / М. В. Теплинский. – Киев : Выща шк., 1991. – 423 с.